

Szigorúan ellenőrzött gyönyörök, szkafanderben

Jódal Kálmán prózájának megközelítései

A következő adatok olvashatók Jódal Kálmánról a 2013-as, Trauma/ Nosztalgia alcímet viselő *Symposion*-számban:

„Születési és lakhely: A genfi Cern részecskegyorsító

Életkor: Változó

Foglalkozás: Idegen

Életcél: Frodóként emigrálni egy másik naprendszerbe

Eszménykép: Ken, természetesen szintiszta műanyagból”.

Abnormális, agresszív, antiesztétikus, különc? Miért keltheti fel az olvasó érdeklődését a fenti módon bemutatkozó Jódal Kálmán: mert kiborg taxisofoőr, lelkiekben és művészetében magányos transznemű lény, esetleg mert lázító forradalmár, a neoista kód őrzője? A kortárs vajdasági magyar irodalomban prózavilága mindenképp kívülálló pozíciót foglal el, ezáltal számomra akaratlanul is olyanná válik, mint egy nem kívánt terhességből megszületett gyermek. Pontosan ez a más(hol)-lét és elsősorban kevéssé tárgyaltsága készítetett arra, hogy munkámban köteteinek, a *Bakancs és falnak* (1994), mégis elsősorban az *Agressívának* (2010) a megközelítési módzataira irányítsam figyelmem.

Az erőszak aspektusai 1. – Homeboy warchild

„A bomlás és az enyészet színekavalkádja, a gonosz banalitása, a háborús erőszak dühöngései, a szervi specializáció és az ösztönrepertoár lecsuszodása, a gép-ember-állat szimbiózisa, a televíziós adásidővé változó egyéni életidő, az euklideszi tér és a video-eklektika, a számítógépes víziók és hallucinációk hibrid-egységei határozzák meg Jódal Kálmán elbeszélő prózájának és hangjátékainak kronologikus, topologikus és tropologikus

szerkezeteit” (VIRÁG 2008; 4) – foglalja össze tanulmányában Virág Zoltán a jódali káoszuniverzum sarkalatos pontjait. Elég csak a kötet címek által felidézett jelentéstartományokra asszociálni, a mai nézőpontból háborús traumaként (is) definiálható létélmény a *Bakancs és fal* novelláinak, hangjátékainak születésekor aktuális tapasztalatnak számított a balkáni térségben. A fojtogató légkör, az állandó fenyegetettség tudat elemi erővel van jelen mindkét könyv szinte összes szövegében, miközben a soha el nem érhető harmónia megszerzése iránti vágy is ott munkál a színpalak mögött. A háborús tudat és elszigeteltség azonban sokkal mélyebben gyökerezik, s aktualitással bír a későbbi kötet, az *Agressiva* szövegeiben is: „és összes őszám szitakötő szárnyakat növesztve, meztelenül belevegyült az Osztrák–Magyar Monarchia bugyborékoló katlanába, havasi gyopár illatát hagyva maguk után” (JÓDAL 2010; 67).¹ A kétféjű fenevad „bugyborékoló katlana” jó néhány vajdasági szerzőt aktívan foglalkoztat(ott), elég Juhász Erzsébet *Határregény* című könyvére utalni; Jódal prózája a huszadik század végi, illetve science fiction ihlette jelenségekkel, digital art-szerű művészi áramlatokkal rokonítható leginkább, s még ha látszólag érintőlegesen is, de megjelenik nála a gyökereit tekintve pontosan meghatározható elszakítottság tapasztalata. Megerősíti mindezt a szerző egy vele készített interjúban is: „A prózában megjelenő »valóság« – az ember ugyanis keres magának hazát –, bármilyen furcsán hangozzék is, de az Osztrák–Magyar Monarchia világára hajaz. Egy letűnt világra, melyet azonban robotszerű lények, tetovált emberek, regényhősök, filmszínészek népesítenek be, leginkább egy várost, többnyire »Újvidéket«” (KOCSIS 2011; 71).

„Renata Salecl szociológus asszony az *On Anxiety* című tanulmányában kifejti, hogy fontosak lehetnek a szorongást tanulmányozó pszichoanalitikus kutatások számára azon emberek traumás tapasztalatai, akik valamilyen erőszakos esemény részei (áldozatai) voltak. Tágabb értelemben összefüggésbe lehet hozni ezt azzal is, hogy egyszerűen szorongást keltő időket élünk, amióta társadalmunk átesett az erőszak legextrémebb változatain [...], másrészt pedig létezik az a fajta félelem is, melyet a távoli háborúktól való félelemnek neveznek” (TREZIĆ 2012–2013; 39) – írja a trauma természetéről Alja Trezić *Symposion*ban megjelent esszéjében. A fentiek függvényében Jódal Kálmán számos szövegében az erőszak a háború(k) poszttraumatikus hatásaként realizálódik: „aztán eszébe jutott, hogy a mellette ülő is valószínűleg ahhoz a réteghez tartozhatott a nem is olyan távoli múltban (amelyre még élénken emlékezett), akik [...] szin-

¹ A továbbiakban az *Agressiva*-ból származó Jódal-idézeteket csak az oldalszámok megadásával jelölöm.

te rajokban lepték, és egy-két üveg skót whiskyért vagy egy Levi's farmerért cserébe a közeli és távoli rokonságból, ismeretségi köréből szinte bárkit megdughatott volna, beleértve akár magát a taxist is" (58); míg a szövegek másik csoportja egy (újabb) lehetséges apokalipszist vetít előre: „Megölni valakit. Szenvedélyesen kívánom. Sőt, gépfegyverrel szafarit rendeznék maradék baráti körömmel szép városunk utcáin, és teherautóból lövöldöznek a hús-vér, papírmasé vagy rágógumi állagú, törvénytisztelő polgártársainkra. Gerhardnak nevezem magam, de nevezhetném magam Trainnak is, ahogy a pöcsömet is hol Gestapónak, hol securitaténak becézem" (15). Öntörvényű igazságszítás, a hatalom gyakorlásának ellenállhatatlan kényszere ez? A rövidprózák karakterei akarva-akaratlanul is áldozatául estek annak a mechanizmusnak, amely a hatalmi gépezet részévé integrálja, bekebelezi életüket és tudatukat, megfosztva őket az önálló véleményformálástól, a cselekvés szabadságától – Jódal korábbi elemzői e kérdés kapcsán utalnak a gyakran átvett karkai hős(ök) neveire. Olyan kiszolgáltatott lényekké válnak, akik civil létükre sorkatonaként viselkednek, miközben saját, legintimebb testrészüket szólítják a totalitárius hatalom végrehajtó szerveinek nevein. Elmosódnak a magánszféra határai, minden ember, robot vagy kiborg harcos anarchistává lényegül át a „pszeudo-békében” (FOUCAULT 1999; 317), melyre tanulmányában Foucault is utal: „a hatalom lényegénél fogva represszív, elnyomja a természetet, az ösztönöket, elnyom egy osztályt, vagy elnyom egyéneket [...] a hatalom miatt és a hatalomért vívott összecsapások, a hatalommal való összeütközések, az erőviszonyok módosulásai – az egyik oldal felerősödése, a viszonyok felborulása –, mindez egy politikai rendszerben csakis mint a háború folytatása értelmezhető, azaz a háború epizódjaként, szétaprózódásaként, áthelyeződéseként érthető meg” (FOUCAULT 1999; 315–316). A jódali hősök tehát akár a már megélt (balkáni) háborúkban vagy a „pszeudo-béke” közepette kirobbanó utcai lázadások során, esetleg a futurisztikus űrcsaták alkalmával, de minden esetben ki vannak szolgáltatva a hatalmi struktúrák pusztító erőtereinek. Így vall erről a szerző: „A háború, pontosabban a háborússorozat és az előző rendszer – melyben felnöttem – szennye egy részének ijesztő előúszása, valamint a mindenki által másmilyennek álmódott jelen... Ez mind együtt, a kilencvenes évek rémálomszerű pornóvalósága pedig hatványozottan valami olyasmi, amit még mindig nem sikerült akár csak félig is feldolgoznom, így zömmel át-tételes vagy csak egyes szegmentumaiban, elszórtan tapinthatók ki az írásaimban” (KOC SIS 2011; 73).

Az erőszak aspektusai 2. – Formalinban hancúrozva

„Kemény valutáért dadaista képverseket korbácsolok ilyesmire vágyó üzletemberek, »üzletemberek« és üzletasszonyok hátára. Ha esetleg kihullik a műfogsoruk, elvárják, hogy pofozzam, vagy fojtogassam őket duplára sodort cipőpertlivel, nejlonharisnyával, bármivel, míg ők csecsemőnek vagy munkaköpenyes-fehér térdharisnyás-szandálos-pionírkendős gyermekcséknak öltözve ordítanak, lihegnek, szűkülnek, esetleg bágyadt elégedettséggel morognak, rőfögve spriccelve, nedvedzve, üritkezve a könnyen takarítható padlóra. Minél több műfogsor a padlón, annál kedvesebbek délután a gyermekeikhez, unokáikhoz, kedves családjukhoz, hisz vicc, vicc, vicc, pompás poén, kikapcsolódásként is felfogható apróság az egész” (91). Az idézett rész kiválóan megvilágítja az erőszak-poétika másik szegmentumát, melybe a szexuális téren véghezvitt agresszív-perverz-szadista viselkedésminták utalhatók. A nemzés-gyönyörszerzés funkcióinak betöltése helyett a Jódal-szövegek rémálomszerű valóságában a szexuális aktus is a hatalom gyakorlásának alkalmává válik, a végletekig fokozott kiszolgáltatottság és domináns uralom terepévé. Tóth Zoltán János a mozgóképes pornográfia műfajkritikai kérdéseiről írott értekezésében hangsúlyozza: „a hetvenes években – akárcsak napjainkban – a pornó nagyon gyorsan reagált a társadalom és a kultúra változásaira, noha nem abban az értelemben, ahogy ez más műfajok esetében érvényes. [...] A pornót nem érdekli a valóság, azonban az, hogy egy kulturális, politikai közösség mit gondol a szexualitásról, az a szexualitás reprezentációira, így a pornóra is hatással van” (TÓTH 2013; 6). Megállapítása megerősíti feltételezésemet, mely szerint a hatalmi mechanizmusok az intim szférára is kifejezett hatást gyakorolnak. „Visszakézből pofon vág. Valami jóleső fájdalom ömlik végig a testemen” (9) – a test gyönyörszerzés céljából való sanyargatása, a szadisztikus vágymegnyilvánulások mégsem képesek valódi kielégülést eredményezni, pusztán annak korántsem idillikus lehetőségét kínálják. A normalitás határait feltépő káoszuniverzumban a pszichikai és fizikai deformációk a hétköznapi praxis részeivé sorvadnak, azonban már nem devianciaként, hanem evidenciaként kell tekintenünk rájuk.

A pornografikus leírások, szexuális aberrációkat is felvillantó részletek még két okból lehetnek fontosak: egyrészt a figyelem központjába helyezik a tömegkultúra kétségtelenül talán legpopulárisabb irányzatának, a pornófilmnek – amely egyébként saját médiumán belül is „kívül esik az általános műfaji paradigmákon” (TÓTH 2013; 5) – a magas irodalommal való lehetséges szintézisét – Tóth írásában kifejti, a posztmodernben a kulturális regiszterek közötti átvétel egyre dinamikusabb és nagyobb hatású; másrészt az eltárgyasított, áruba bocsátott (emberi) test tematikájára mutatnak rá.

Az elfogyasztott test – Öngyilkosan szóke

Az alcím arról árulkodik, hogy ebben a fejezetben a fogyasztói társadalom és a testiség különböző aspektusai egybefonódásának vizsgálatára helyezem a hangsúlyt, vagyis arra, hogy a szövegekben hol és milyen formában érhető tetten a testkép változása. A szerző rövidprózái, novellái lépten-nyomon felvetik az emberi környezetben eluralkodó műviség kérdését, mely a testek reprezentációjára is erőteljes hatást gyakorol: „Legszívesebben egy kopasz, aszexuális kirakatbábuvá transzformálnék, változó, mindig divatos ruhákba öltöztetve, jó társaságban: a többi bábu, a reflektorok, a dekoráció, jó minőségű textíliák kontextusában moccanatlanul funkcionálva; gondosan szabályozott hő- és nedvességtartalmú, tűzvédett zóna-ágyék; semleges kirakatbábu-jóindulattal” (187). A szintetikus dolgok (és drogok) gerjesztette vágykép azt sugallja, kézenfekvőbb volna sorozatgyártott terméké transzformálódni, s ezáltal megszabadulni minden emocionális és fizikális kényszertől: „Az érrendszerét ugyanis már rég optikai kábelekre cserélte fel, és legszívesebben egy óriási, világító, rózsaszínű plasztikszívre cserélné le a valódit, hisz az, mint minden elő vagy akár tartósított, de szerves valami, romlandó áru” (165). Mike Featherstone tanulmányában kifejti, a reklámok, sajtótermékek és elektronikus médiumok számtalan stilizált testképet kínálnak az emberek számára, sőt „a fogyasztói kultúra ragaszkodik a test jelenleg uralkodó önmegőrző koncepciójához, amely arra ösztönzi az egyéneket, hogy instrumentális stratégiákat tegyenek magukévá a romlás és hanyatlás elleni küzdelemben, [...] és mindehhez azt a gondolatot társítja, hogy a test az öröm és az önkifejezés hordozóeszköze” (FEATHERSTONE 1997; 70–71). Jódal Kálmánnál az önmegőrzés egyik alternatív megoldásaként kezelhető a műanyagvá válás képzelete, amely segít elidegeníteni a humánus önmagától, annak ellenére, hogy az még humanoid alakban (lásd pl. próbababa) jelenik meg.

Szembeötlően gyakori a test és részeinek nedvedző, zselészerű vagy fluidum halmazállapotban történő ábrázolása. Véleményem szerint ez a megoldás egyfajta szökésvonal-funkciót tölt be a tömegtermelés és szépségipar konzerváló stratégiáival szemben, másrészt a test leromlása, kényszeres átalakulása irreverzibilis folyamatának kezdeti stádiumát jelöli: „az agyam, amely egy Pentium személyi számítógép és egy kocsonyás állagú, rémálmokkal dúsított *zselatinmassza* üdítő keveréke, gonoszul bugyborékol” (15); „a viháncoló csontüregekben nyers, feltört tojásszerű váladék hasít az üres mélységbe” (22); „Ha levetjük tetoválásainkat, védtelenné válik *hártyaszerűen nyúló, pörsenéses malacbőrünk*” (22); „*Isten* vagyok, az

intelligens *zsélé*” (107) (kiem.: F. D.). Ehhez köthető a számos alkalommal felmerülő transzformáció jelensége, amely esetünkben egyaránt jelent halmazállapotbeli elkülönbözödést, illetve létformaváltást, ezáltal közvetlenül a kafei átváltozást idézi: „W.-bluetooth ezernyi bíborcsótányt nyá transzformálódott” (166); „darazsakká transzformálódok” (45). Ennek kapcsán fejti ki Deleuze és Guattari a kisebbségi irodalomról írott kötetükben: „Az »ördögi hatalmak« embertelenségére az állattá-leendés emberalattisága lesz a válasz. [...] Állattá lenni, azaz pontosan mozgásba lendülni, szökésvonalat rajzolni” (DELEUZE–GUATTARI 2009; 26). A menekülés lehetséges alternatívája az agresszió és a perverzión túl a váltás, a fizikai átlényegülés, amely mégsem a megváltás, sokkal inkább a totális enyészet irányába vezet.

Test és fogyasztói kultúra összetett kapcsolatrendszerébe szervesen illeszkedik a boldogság egyik mesterséges ízfokozója, a tárgyak birtoklása, azaz a vásárlás és az erre ösztönző reklámok özöne. „Az árucikkek megvásárlása szintén időt és szervezést igényel. A nagyáruházakban és az élelmiszer-áruházakban az áruk egyre kifinomultabb bemutatásával fűszerezett bevásárlás ösztönzi a látvány által gerjesztett fogyasztást” (FEATHERSTONE 1997; 74). A kisprózákban kifejezett hangsúlyt kap a vizualitás, a szerző törekszik arra, hogy minél pontosabban textualizálja a látványokat, melynek egyik eszköze a neonfények fel-felvillan(t)ása. Neonok teszik jól láthatóvá a reklámfelületek feliratait, ragyogják be a plázák kirakatait, világítják meg a nagyváros utcáit esős, őszi éjjeleken, vagy mutatnak rá akár az élet értelmére is. A neon a tettetés, a más színben való feltüntetés egyik legagyafúrta eszköze. Köztudott, hogy az üzletek polcain várakozó húsdarabokat frissességüktől függően más-más színű neonvilágításba helyezik, s teszik így a kevésbé jót is elfogadhatóvá, mi több, kívánatosá. Meglátásom szerint Jódal Kálmán prózáiban is van a (neon)fénynek bizonyos felértékelő funkciója, másrészt elmaradhatatlan tartozéka annak az urbánus környezetnek, mely a cselekmények helyszínéül szolgál: „a beszüremelő *piszkossárga* (szentjánosbogár-szerű?) *köztéri világítás* megdöbbentő érzéseket kavart fel ott, amit lehetetlen mechanikusan regisztrálni, de egy jól sikerült, számítógéppel szakrálissá, kibogozhatatlanná tett művészfotón, egy banképület tükörrablak-bevonatán visszatükröződő, vilámmal, esős köztérre alakult környékkel és mozgásunkkal manipulálható *neonpázmák-árványékok* kölcsönhatásával kitapintható, befogadható, akár szerethető is” (47); „techno-kirakatok, *neoncsőrengeteg*, hologramspirál” (49); „a jelzőlámpák egyhangú pislogása elvegyül a foghíjasan *villogó neonreklámok* fényének megvilágítás-struktúrájával” (102) (kiem.: F. D.). A neon, miközben struktúrákat alkot, kijelöl, segít a tekintet számára kira-

gadni a megfelelő – a hatalom által gondosan kijelölt – fókuszpontokat. A fogyasztói társadalmat megvezető apró trükk ez, látszólag teljesen ártalmatlan, mégis a manipuláció mesterien kidolgozott, eszelősen agyafúrt játékának kulcsmozzanatává lép elő.

Mesterséges intelligencia – 1. Aszpirinkereszt, kiborgokra várva

„Mivel az automatizált tárgy »magától megy«, hasonlóságot mutat az autonóm emberi lényvel, és ez a varázslat lenyűgözi [...], az automatizált tárgyakba az ember már nem mozdulatait, energiáját, szükségleteit, testének képét vetíti bele, hanem tudatának autonómiáját, ellenőrző hatalmát, saját egyéniségét, személyének ideáját” (BAUDRILLARD 1987; 132) – írta harminc évvel ezelőtt Jean Baudrillard. Az intelligens gépek kínálta lehetőségek mára egyre nagyobb mértékben határozzák meg az életmódot. Jelszavaik a gyorsaság, a kényelem és a hatékonyság. A tudományos kutatások és a mindennapi igények egyre inkább lefedik egymást, miközben a fúzió, transzplantáció, mutáció, klónozás, génebézés és kibernetika vívmányai árasztanak el mindent. A tudományos-fantasztikus filmek, könyvek, képregények világát már hosszú ideje szükségtelen futurisztikus látomásként kezelni. A kisprózákban számos esetben találkozhatunk fúziós, vagyis félig robot, félig ember, máskor pedig kiborgszerű lényekkel, így a transzformáció jelensége Jódal írásaiban ezúttal az ember-gép viszony kapcsán kerül középpontba. Jelen munkában a fogalmi zavar elkerülése érdekében mesterséges intelligenciával rendelkező konstrukcióknak tekintem a kiborgokat és az emberszabású robotokat egyaránt. A tisztánlátás végett álljon itt továbbá a robot és kiborg-létforma „definíciója”:

„A robot a tudattalan számára nem azért az az ideális tárgy, amely az összes tárgyat magában foglalja [...], hanem mert nem elég tökéletes ahhoz, hogy az ember mása legyen: még akkor is, ha ember, a robot nagyon is szembetűnő módon tárgy marad, vagyis *rabszolga*. Minden tulajdonsággal rendelkezhet, csak egyvel nem: azzal, amelyik az embert a dolgok fölé emeli – a nemmel” (BAUDRILLARD 1987; 143).

„A kiborg egy kibernetikus organizmus, gép és élő szervezet hibridje, éppannyira a társadalmi valóság szülötte, mint amennyire elképzelt teremtmény. [...] A kortárs tudományos-fantasztikus irodalomban hemzsegnék a kiborgok – egyszerre állati és gépi teremtmények, amelyek kétértelműen természetes és művi világokat népesítenek be. A modern orvostudomány szintén tele van kiborgokkal, kódolt szerkezetként elgondolt organizmusok és gépek párosításaival” (HARAWAY 2005; 108).

Ez a két mesterséges konstrukció a novellákban közel sem választható el ilyen élesen egymástól, mivel a robotok a humánnum fizikai – és olykor pszichés – tulajdonságaival rendelkeznek, ami elvben (szintézisüket tekintve) kiborggá avatná őket, mégis robotként vannak számon tartva. Véleményem szerint osztályozás helyett transzformációs fokozatról, vagyis az emberi és gépi közti átmenetekről érdemes beszélni. Erről tanúskodnak bizonyos szereplők nevei is, amelyek szintén áthidalják a személynevek, valamint a gépek szériaelnevezései és -számai közti különbségeket: Ervin-242, Nexus-6, Oli-W-Ära-Z-14, W.-Bluetooth. Az ember nem ember többé, pusztán humanoid-hibrid, kétes végkimenetelű próbálkozás egy sikeresebb, életképesebb létforma elérése céljából: „földalatti termekben tenyésztett humanoidák életnagyságú epruvettákban rejtőzködve-rejtgetve” (86). A nyilvánvaló sci-fi allúziókon és fantáziafutamokon túl azonban érezhető az a szomorú magányosságtudat, mely ebből a kissé visszás, köztes létformából árad az olvasó felé: „a Futaki úti fák látványát próbálta szenzoraival magába inni” (28); „bioszenzorai kigyúltak” (36); „szürkeállomány elektromágneses, biokémiailag szocializált gondolatokkal” (85); „digitálizált lelkemmel érzekelem, amint összeszerelnek, mint egy Citroënt, szép plasztikus szemeim kigyúlnak” (157) (kiem.: F. D.). A vágyott cél az volna, hogy az átváltozás felszabadítsa a tudatot, de általa a test is megszabaduljon béklyóitól. És amikor ez nem következik be – mert minden egyes kísérlet eleve kudarcra van ítélve –, csak reményvesztett torzók rohangálnak majd céltalanul a neonfényes újvidéki utcákon.

Kiadások

- JÓDAL Kálmán (1994): *Bakancs és fal*. Heimatfilm. Forum Könyvkiadó, Újvidék
 JÓDAL Kálmán (2010): *Agressiva*. Short cuts. Forum Könyvkiadó, Újvidék

Irodalom

- BÁNYAI János (2011): Képzelt Világ Jódal Kálmán prózájában. *Híd*, 2. 123–126.
 BAUDRILLARD, Jean (1987): *A tárgyak rendszere*. Gondolat, Budapest
 DELEUZE, Gilles–GUATTARI, Félix (2009): *Kafka*. A kisebbségi irodalomért. Qadmon Kiadó, Budapest
 FEATHERSTONE, Mike: Test a fogyasztói kultúrában. = FEATHERSTONE, Mike–HEPWORTH, Mike–TURNER, Bryan S. (1997): *A test*. Társadalmi fejlődés, kulturális teória. József Műhely Kiadó, Budapest, 70–108.
 FOUCAULT, Michel (1999): A hatalom mikrofizikája. = FOUCAULT, Michel: *Nyelv a végtelenhez*. Tanulmányok, előadások, beszélgetések. Latin Betűk, Debrecen, 307–331.

- HARAWAY, Donna J. (2005): *Kiborg kiáltvány: tudomány, technika és szocialista feminizmus az 1980-as években*. Replika, 107–139.
URL: <http://hironok.files.wordpress.com/2009/06/haraway.pdf>
- KOCSIS Árpád (2011): Vajdasági Alien. Jódal Kálmánnal Kocsis Árpád beszélget. *Híd*, 12. 70–74.
- TERÉK Anna (2012–2013): A poszt traumatikus sztressz-zavar története. *Symposion*. Trauma/Nosztalgia. 61. 46–49.
- TÓTH Zoltán János (2013): *A mozgóképes pornográfia műfajkritikai kérdései a háború utáni kultúra korában*. SZTE Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Elmélet és Interpretáció Alprogram
URL: <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1936/>
- TREZIĆ, Alja (2012–2013): A trauma utáni vágyódás avagy a tollaslabda jelentősége a háborús Travnikban. *Symposion*. Trauma/Nosztalgia. 61. 38–41.
- VIRÁG Zoltán (2008): Via Agressiva. *Híd*, 10. 3–15.